

Марк фон ГАГЕН

РОСІЯ → РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ → ЕВРАЗІЯ

Автор оглядає головні течії у писанні історії територій колишнього Радянського Союзу і намагається розмістити їх у рамках більших напрямів історичної науки. Кожна з цих течій має вади. Багато наукових часописів та асоціацій прагнуть подолати їх, використовуючи концепцію «Евразії» – термін, обтяжений певними минулими й сучасними політичними підтекстами. Як тоді науковці, котрі виступають за нове використання терміна, розуміють його? Автор бачить його не як нову парадигму, а саме як антипарадигму з кількома розуміннями. По-перше, нова ідея Евразії опонує з двома головними парадигмами у вивчені цього ареалу – статичною Росія/Орієнт і більш динамічною, проте недовговічною, Радянський Союз/Модернізація. По-друге, сучасні історики, що застосовують концепцію Евразії, не поділяють антимодерністські, обмежені й часто імперіалістські геополітичні програми, характерні як для класичної міжвоєнної еміграційної евразійської думки, так і для її сучасних послідовників. Чимало спільног поєднує антипарадигму з соціокультурною антропологією, постколоніальними чи транснаціональними культурними студіями, вона також є складником дебатів щодо світової/глобальної історії.

Крах Радянського Союзу і розпад його імперських володінь в Європі та Азії (а також подальша трансформація глобального протистояння періоду Холодної війни у новий, ще не визначений, геополітичний порядок) викликали в істориків пострадянського регіону низку криз ідентичності, які проявились у спробах спозиціонувати «предмет» дослідження у ширшому інтелектуальному контексті мінливової академічної культури історіописання¹. Багато в чому завдяки тісній узаемодії між істориками-спеціалістами з проблем Росії, Радянського Союзу і Східної Європи – як вихідцями з цього регіону, так і їхніми американськими, західноєвропейськими та японськими колегами – наявна криза і стратегії її подолання подібні, що було просто немислимо ще якихось десять років тому. Чимало стратегій видаються цілком упізнаваними: вони вписують регіон або в Європу, або в Азію. Один варіант висувають відразу кілька кіл – цей варіант розвиває концепцію «Евразії». Надзвичайно цікавий часопис «Kritika» одним із перших висловив свій інтерес до російської та евразійської проблематики у своєму підзаголовку; його приклад наслідували «The Slavic Review» і «The Russian Review». Недавно Й Центр Девіса Гарвардського університету (Harvard's Davis Center) визнав нове означення (redesignation)

¹ Я виношував ідею написання цієї статті досить довго, і вона тільки виграла від критичних зауважень багатьох друзів і колег з різних країн світу щодо попередніх її версій. Особливо хотів би подякувати Майклові Геєру, Сергію Глебову, Пітеру Голквісту, Ярославові Грицаку, Андреасу Каппелеру, Гаятре Чакраворті Співак, Майклові Станіславські, Андерсу Стефансону, Гейлові Стоуксу, Франку Сисину, Елізабет Валкінієр і Річардові Вортману.

регіону². Через недавній і відносно раптовий характер геополітичних трансформацій у сфері геополітичного уявлювання кордони Європи залишаються нечіткими й рухомими. У цій статті зроблено спробу визначити, що може увійти і що не вписується в означення (формування якого триває) значної частини регіону.

Історики (в першу чергу, а за ними й інші представники наукових і політичних кіл), котрі намагаються злагнути цей регіон, потребують такої його дефініції, яка б охоплювала історію п'ятнадцяти нових, визнаних після 1991 року, держав і одночасно дозволяла б переосмислити місце Центрально-Східної та Південно-Східної Європи у світлі їх спроб порвати з державним соціалізмом і колишньою приналежністю до радянського блоку. «Евразія» вказує на «децентралізацію» історичного наративу в сенсі відмови від панівного погляду на минуле «зі столиць» – імператорського Санкт-Петербурга чи спочатку царської, а згодом радянської Москви. Так само як пострадянські держави і суспільства докладають зусиль, аби подолати тривалу ізоляцію, породжену внутрішніми і зовнішніми факторами, багато істориків шукають шляхів подолання добре відчутої ізольованості від своїх колег, які займаються проблемами всесвітньої та європейської історії. У другій половині ХХ століття у США на більшості історичних факультетів історія Росії (меншою мірою – історія Східної Європи) посідала проміжне місце між європейською та «всесвітньою» історією (загальновизнаний евфемізм на позначення історії Південно-Східної Азії, Близького Сходу й Африки). Колеги-американісти й європейсти часто сприймали історію Росії як варіант «квазіісторії», типовий для країн третього світу, з усіма наслідками, які випливають з такої інтелектуальної «периферизації». Тривалий пошук серед істориків Російської та Радянської імперій нової дисциплінарної «ніші» збігся з відновленням зацікавленості до глобальної, всесвітньої і транснаціональної історії та дедалі більшою науковою активністю в них³.

Значною мірою проблему локалізації Росії між Європою та «світом» породжено тим фактом, що Росія (і Радянський Союз) не була цілком європейською країною, оскільки не підпадала під модель держави-нації. Проте що являла собою Росія/СРСР, не було очевидним ні для сторонніх спостерігачів, ні для представників русистики. Хоча жодний серйозний історик не заперечуватиме важливості національних і зорієнтованих на історію державності наративів минулого, недавно набутий нами досвід вселяє скептицизм щодо самоочевидності істинності організації історичного дослідження навколо національних наративів⁴. Хоч би з якого боку

² Важливо відзначити, що Центр зберіг прив’язку до Росії і після найостаннішого свого перейменування (на Центр російських і евразійських досліджень), і це є не тільки визнанням того факту, що у США абсолютна більшість дослідників, які вивчають Росію та Східну Європу, традиційно були і залишаються спеціалістами з Росії, але також визнанням усе ще порівняно вагомої ролі Росії у міжнародних відносинах на евразійському терені. Цю роль Росія, очевидно, і далі відіграватиме, хоч би якою ослабленою вона тепер була.

³ Див., насамперед, номери «Journal of World History». Ще частіше такі есе та матеріяли дискусій публікують у виданнях, що представляють панівні наукові напрями, наприклад, «The American Historical Review».

⁴ До деяких із цих проблем я звертався у своїх раніших статтях: Does Ukraine Have a History // *Slavic Review* 54:3 (1995): 658–673, а також Writing the History of Russia as Empire: The Perspective of Federalism // B. Gasparov, E. Evukhova, A. Ospovat, M. von Hagen, eds. Kazan, Moscow, St. Petersburg: Multiple Faces of the Russian Empire. Moscow, 1997, pp. 393–410.

залізної завіси ми перебували, ми всі стали свідками (а інколи й учасниками) розбудови «нових» націй-держав і конструювання їхніх історичних наративів з уламків радянської імперії. В соціальних науках великий пласт літератури з проблеми націобудівництва сформувався практично одночасно з «другим пришестям» нових держав, яке відбувалося по всій Європі. Ця література мала нагадати історикам, що коріння їхньої професії сягає XIX століття, німецьких гердерянських і гегельянських проектів націобудівництва і зміцнення ролі держави⁵.

З кінця 1980-х в історичній літературі з'являється низка тем, у рамках яких було запропоновано цікаві варіанти розв'язання вищезгаданих інтелектуальних дилем та відповідей на виклик геополітичних трансформацій, і, можливо, частково надано також змістового наповнення все ще аморфному концептові «Євразія». У ці роки, поряд з появою дедалі більшої кількості нових робіт, було «заново відкрито» раніші роботи, належно не оцінені свого часу; завдяки «відкриттям» останніх років вони посіли помітніше місце в теперішніх дискусіях⁶. По-перше, незважаючи на існування Російської імперії та очевидне наступництво між нею і Московською Руссю, з одного боку, й Радянським Союзом – з іншого, більшість істориків, належних до панівного напряму в історіографії, намагались не кваліфікувати об'єкт власного дослідження як імперію. Однак останнім часом, замість втискати історичні реалії досліджуваного регіону в рамки ідеальної західноєвропейської держави-нації, історики почали усвідомлювати вирішальну роль імперій у Центральній Євразії і важливість вивчення їх узаемодії. Йдеться не тільки про Росію та СРСР, але й про Монгольську, Візантійську, Іранську, Китайську, Османську та Габсбурзьку імперії (якщо перераховувати тільки найочевидніші приклади)⁷. (Безумовно, Британська, Французька та Німецька імперії у XIX столітті й Американська імперія в XX і ХХІ ст. також відігравали і відіграють значущу роль у російській і радянській історії.)

По-друге, відмовившися від метафори «залізна завіса» й ідеологічного протистояння часів Холодної війни, в міру звернення до проблематики прикордоння (borderlands) – історично сформованих зон, за зовнішніми рамками яких закінчувався політичний і військовий контроль цих імперій, – історики почали усвідомлювати відносну «пористість» кордонів між імперіями. В епоху, коли глобалізаційні

⁵ Benedict Anderson. *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. London, 1991; Ernest Gellner. *Nations and Nationalism*. Ithaca, 1983; Anthony D. Smith. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford, 1986; Eric Hobsbawm. *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge, 1990; Miroslav Hroch. *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Cambridge, 1985.

⁶ Це зауваження особливо справедливе стосовно історії неросійських етносів імперії. Наприклад, Гарвардський Український Дослідницький Інститут (Harvard Ukrainian Research Institute) та Канадський Інститут українських досліджень (Canadian Institute of Ukrainian Studies) уже протягом майже чверті століття публікують добротні праці, проте донедавна їх так і не було інтегровано в курси з російської та радянської історії.

⁷ Переосмисленню історії Росії/Радянського Союзу з позицій дослідження імперій присвячено велику кількість праць, чимало з них згадано нижче. Як характерний приклад підвищеної уваги до цієї проблеми див. матеріали конференції «История империй: сравнительные подходы в исследовании и преподавании», Москва, 7–9 червня 2003 р.; веб-сайт www.empires.ru

процеси охопили багато сторін життя, фокусування уваги на прикордонні дозволяє висвітлити безліч економічних, культурних та екологічних узаємодій, що адекватніше відображають історію цього регіону, ніж образ герметично закритих імперських кордонів, окреслованих в імперських столицях. У минулому люди, товари й ідеї перетинали політичні кордони значно легше, ніж це припускає ідеальний образ метрополії (котра контролює всіх і все), що його створили самі бюрократи метрополії (і який відобразився у складених ними документах). Концентрація уваги істориків на вивчені прикордоння є до того ж реакцією на «децентралізацію» імперських наративів, що сприяло й відродженню регіональної історії⁸.

По-третє, висунення на перший план таких характеристик щодо традиційних національних історичних наративів, як різноманітність і мобільність, – поряд зі скептицизмом, що посилився серед істориків, – привернуло увагу дослідників до питання про значення діаспор в історії евразійського регіону. Під діаспорами тут маються на увазі, головно, ті етнічні, конфесійні та економічні групи, які пересувались по всій території імперії (Російської чи Радянської) та по імперських окраїнах, і здебільшого не належали до панівної російської національності⁹. Їхні ідентичності часто конструктувались як ситуативні, гібридні, з множинними лояльностями¹⁰. Зростання уваги до діаспор також засвідчило надзвичайну значущість культурних та інтелектуальних спільнот, у різний час висланих із країн свого походження, які взяли на себе нові ролі «трансляторів» «рідних» історичних культур у культурі, щойно ними сприйняті. В міру того як характерне для радянської епохи шельмування цих «зрадників» відходить у минуле, їхня спадщина прискорено реінтегрується в історіографію Росії, України, Прибалтики та інших держав. Повернення на батьківщину істориків і письменників, котрі емігрували або котрих вислали (а часто – і їхніх архівів), суттєво збагатило історичні перспективи, відживило наукове життя і допомогло сформулювати набагато плюралістичніший інтелектуальний

⁸ Американські історики, які вивчають Росію, відчули на собі вплив своїх співвітчизників – спеціалістів з американської історії, що традиційно приділяли більшу увагу «фронтіру». Огляд нових концепцій американської історії, що їх розробили американські історики, див. у двох спеціальніх випусках: «The Journal of American History»: September 1999 (Vol. 86, № 2), «Rethinking History and the Nation-State: Mexico and the United States as a Case Study»; та December 1999 (Vol. 86, № 3), «The Nation and Beyond: Transnational Perspectives on United States History», особливо див. вступну статтю редактора Девіда Телена (David Thelen) «The Nation and Beyond: Transnational Perspectives on United States History». Класичною студією у сфері досліджень прикордоння є праця: *Patricia Nelson Limerick, Clyde A. Milner, and Charles E. Rankin, eds. Trails: Towards a New Western History.* Lawrence, Kans., 1991. У цьому збірнику Співак також закликає постколоніяльного суб'єкта протистояти славослів'ю на честь «глобальної гібридизації» і звернути зусилля цієї «дикунської дисципліні» на вивчення й антропологізацію спадщини Євро-Сполучених Штатів (с. 157).

⁹ Одна з перших праць, присвячених цій проблемі: *John A. Armstrong. Mobilized and Proletarian Diasporas // The American Political Science Review* 70: 393–408, а також його: *Mobilized Diaspora in Tsarist Russia: The Case of the Baltic Germans // Jeremy R. Azrael, ed. Soviet Nationality Policies and Practices.* New York, 1978, pp. 63–104.

¹⁰ Перше й найважоміше дослідження гібридних ідентичностей належить Гомі Баба: *Bhabha H. Of Mimicry and Man: The Ambivalence of Colonial Discourse // October*, 28 (Spring 1984): 125–33; *DissemiNation: Time, Narrative, and the Margins of the Modern Nation // Homi K. Bhabha, ed. Nation and Narration.* London and New York, 1990, pp. 291–322.

контекст¹¹. Крім того, цей процес примусив істориків звернути увагу на зв'язки суспільств і держав Евразії зі світом за її межами.

Зрештою, поява концепції «Евразії» знаменує рішучі зусилля істориків звільнитися від колишніх домінантних парадигм, що обмежували їхні дослідницькі можливості, й у цьому сенсі «Евразія» виступає як антипарадигма. Аби з'ясувати, як евразійська антипарадигма впливає на продукування нового історичного знання, я перейду до стислого огляду двох ще недавно панівних (і все ще разюче живучих) парадигм. Коротко називатиму їх *Росія/Орієнт і Радянський Союз/Модернізація*. Як це зазвичай стається з інтелектуальними парадигмами, окремі голоси протесту всередині старшого покоління часто підхоплюються наступними поколіннями дослідників, аби кинути виклик попередникам. Часто різні покоління дослідників визнають одну й ту саму інтерпретацію. Навіть більше, в рамках спільної парадигми авторитетні історики найкатегоричніше розходяться з приводу того, що заслуговує на першорядну увагу, а чим можна занехтувати.

Після цього вступу, власне, слід згадати спроби «класичних» евразійців знайти вихід з цілого ряду інтелектуальних глухих кутів, у яких опиняються також історики, які намагаються «розмістити» Росію між Європою та Азією. Далі я звернуся до «реконкісти» евразійської місії (у тій її частині, яка пов'язана з визначенням місця Росії) у пострадянських дискусіях навколо найгостріших наукових і політичних проблем.

1. Росія/Орієнт

Відразу після завершення Другої світової війни, попри те, що історики за межами радянського блоку по-різному змальовували образ Росії, панівною тенденцією була її «орієнталізація» (а заразом і всієї Східної Європи)¹². Навіть беручи до уваги, що Едвард Саїд у своїй класичній роботі «Орієнталізм»¹³ вибрав Близький Схід авансеною для ілюстрації своїх тез про формування власного образу й саморепрезентації Заходу (і ролі Сполучених Штатів на Близькому Сході як наступника Британської та Французької імперій), очевидно, що так само США й Європа сприймали Росію. Орієнталізація Росії дозволяла їм зідентифікувати себе щодо принципово відмінного «Іншого» і сконструювати відповідну епістему – «Оксидент», чи «Оксиденталізм»¹⁴. Протягом цього періоду (кінець 1940-х – початок

¹¹ Marc Raeff. *Russia Abroad: A Cultural History of the Russian Emigration, 1919–1939*. New York, 1990; Симон Наріжний. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939. Київ, 1999. Див. також давніші праці з історії еміграції, зокрема: Walter Laqueur. *Russia and Germany: A Century of Conflict*. Boston, 1965.

¹² Хоча основними об'єктами уваги з боку західноєвропейських та американських дослідників були Росія та Радянський Союз, але багато з того, що я тут висловлюю, стосується (різною мірою залежно від того, який часовий відрізок розглядається) також сприйняття Заходом Східної та Центрально-Східної Європи.

¹³ Said E. *Orientalism*. New York, 1978.

¹⁴ Див. історію західного сприйняття Росії/Радянського Союзу, що її написав Мартін Маліа: *Malia M. Russia under Western Eyes: From the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum*. Cambridge, Mass., 1999. Про оксиденталізм див.: James Carrier. Occidentalism: World Turned Upside-Down // *American Ethnologist*, 1992, 19:2, 195–213; та його: Occidentalism: Images of the West. Oxford, 1995; Coronil F. Beyond Occidentalism: Toward Nonimperial Geohistorical Categories // *Cultural Anthropology*. 1996. Vol. 11. № 1.

1950-х), що характеризувався найжорсткішим протистоянням між сталінським Радянським Союзом і «Заходом», більшість істориків-русистів у вкрай есенціялістському дусі писали про російські традиції деспотизму й імперської експансії, в тому сенсі, що поєднання деспотизму й експансії становило умову виживання держави. Знаковим текстом цієї течії стала книжка Карла Вітфогеля «Східний деспотизм», яка входила в список обов'язкової літератури для всіх спеціалістів з історії Росії. Вітфогель висунув теорію технологічного (тут – гідралічного) детермінізму, яка об'єднувала Росію, Китай та античний Єгипет у групу держав з особливим політичним устроєм¹⁵. Вітфогель – колишній комуніст, це було типовим для багатьох провідних інтелектуалів першого післявоєнного покоління у Східній і Центральній Європі. Так само як Вітфогель, чимало дослідників, котрі емігрували або котрих вислали, писали у ті роки із запalom, характерним для новонавернених в іншу, тепер уже антикомуністичну, віру (яка частенько поєднувалася з антиросійськими настроями)¹⁶.

Ідеї Вітфогеля вдало перетинались з іще однією версією порівняльного аналізу деспотій – тоталітарною теорією, яка заразовувала сталінську тиранію до того ж типу, що й гітлерівський Третій Райх, а також ставила його в один ряд з іншими комуністичними диктатурами світу¹⁷. Компаративні дослідження комуністичних режимів виявляли спільні й відмінні риси держав та суспільств радянського блоку. Зазвичай, такі дослідження ґрутувалися на презумпції однорідності блоку і при-меншували наявну в ньому різноманітність (щоправда, у рамках порівняльного вивчення комунізму було накопичено значний дослідницький матеріал). Провідні американські університетські дослідницькі центри та фонди створили перші між-дисциплінарні центри з вивчення радянського блоку й комуністичного Китаю¹⁸.

¹⁵ Wittfogel K. Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power. New Haven, 1957. Не всі вчені визнали запропоноване Вітфогелем зведення Росії до східних деспотій, див. полеміку в «Slavic Review» (Vol. 22, № 4 (December 1963)): Wittfogel K. Russia and the East: A Comparison and Contrast; Riasanovsky Nicholas V. «Oriental Despotism» and Russia; Spuler Bertold. Russia and Islam; та Wittfogel Karl. Reply. Pp. 627–662.

¹⁶ Класичним текстом, який дає уявлення про це явище, є збірник покаянних статей, що їх написали провідні інтелектуали доби: R. H. S. Crossman, ed. The God That Failed. New York, 1949. Але навіть історики, які не відмовилися від своїх лівих поглядів, часто ставали жертвами прихованих орієнタルних мотивів, характерних для цього періоду. Наприклад, Ісаак Дойчер у своїй провокативній і переконливій біографії Сталіна не уникнув, так само як й інші дослідники, спокуси ототожнити Росію/Радянський Союз з «Орієнтом» – у цьому випадку, як можна запідоозрити, він керувався, головно, міркуваннями захисту європейських (читай – західних) соціалістичних традицій від сталінських викривлень. Див.: Deutscher I. Stalin: A Political Biography. Oxford, 1949.

¹⁷ Класичним прикладом такої інтерпретації є: Zbigniew Brzezinski and Carl Friedrichs. Totalitarian Dictatorship and Autocracy. New York, 1956; див. також найостанніше дослідження концепції тоталітаризму в: Abbott Gleason. Totalitarianism: The Inner History of the Cold War. New York, 1995.

¹⁸ Першим таким центром став Російський Інститут (сьогодні – Інститут Гаримана) Колумбійського університету, заснований у 1946 р. Згодом з'явився Центр Російських Студій (сьогодні – Центр Девіса Гарвардського університету). В ті-таки повоєнні роки обидва університети об'єднали зусилля з приватними фондами, аби створити інститути, зорієнтовані на вивчення комуністичної Східної Азії, особливо фокусуючися на Китаї.

В умовах узаемної ізоляції кордонів блоку, характерних для тієї епохи, культуру й культурні відмінності сприймали як щось надзвичайно серйозне, але в цілому їх вважали статичними й незмінними. Радянську культуру частіше ідентифікували як «російську», але, що важливіше, – як «неевропейську». Корені радянської диктатури, відтак, знаходили якщо не в спадщині Візантії та Золотої Орди, то принаймні у столітніх традиціях Московського царства, – погляд, який підкріплювався вірою дослідників – переважно емігрантів і біженців – у те, що Азія починається з Росії (і, навпаки, Німеччина, Польща чи Україна є найсхіднішою межею Європи)¹⁹. Річард Пайпс, завдяки своєму визнанню тези про значущість патримоніалізму й відсутності приватної власності для розуміння довгострокових тенденцій російської історії, і далі є одним із найпослідовніших речників цього покоління. Хоча Пайпс добачає безпосередні джерела радянської диктатури в останніх десятиліттях імперського періоду (роки правління Александра III), визначальну роль він усе ж відводить факторам тривалішої дії, які беруть свій початок ще з Московського періоду²⁰.

Ретроспективно видно одну цікаву деталь, характерну для історіографії цього періоду: історія неросійських націй і суспільств Російської імперії і СРСР зводилась у ній до рівня покликів чи заміток на полях Великого наративу російської імперської консолідації, що її здійснювало самодержавство, аби виконати покладену на себе ще із часів середньовіччя цивілізаційну місію²¹. Такі підходи панували в інтелектуальній і політичній атмосфері ворожості й узаемної недовіри, в умовах добровільної самоізоляції Радянського Союзу, сталінської анексії Східної Європи і західної стратегії стримування. У самому Радянському Союзі та країнах Східної Європи в умовах «ждановщини» і під лозунгами боротьби з «безрідними космополітами» наглядачі від ідеології невблаганно переслідували єврейських, українських і навіть російських інтелектуалів за вираження щонайменшого сумніву в унікальній та прогресивній ролі росіян у світовій історії²². За межами Радянського Союзу протистояння, розгорнуте у рамках Холодної війни, сприяло формуванню першого покоління професійних істориків (і представників суміжної професії – спеціалістів зі слов'янської літератури) у дусі відродженого неослов'янофільства, чи неослов'янського есенціалізму. Це покоління дослідників підкреслювало винятковість чи навіть унікальність Росії, що частково пояснювалось необхідністю обґрунтувати

¹⁹ Те, де дослідники проводили кордон між Європою та Азією, часто залежало від того, з якою національною історією вони більше себе ототожнювали.

²⁰ Див.: *Pipes R. Russia under the Old Regime*. New York, 1974. Щоби ознайомитися з розгорнутишим викладом цієї позиції, див. також: *Edward Keenan. Muscovite Political Folkways // Russian Review* 45 (1986): 115–181 – ще один класичний приклад тези про спадковість етапів російської історії, який належить перу відомого гарвардського медієвіста.

²¹ Про територіальну експансію як константу російської історії див.: *Taras Hunczak, ed. Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution*. New Brunswick, N.J., 1974; *Michael Rywkin, ed. Russian Colonial Expansion to 1917*. London-New York, 1988; *Richard Pipes. The Formation of the Soviet Union. Communism and Nationalism, 1917–1923*. Cambridge, Mass., 1954, 1964.

²² Історичний аналіз післявоєнної культурної атмосфери в СРСР, що її часто означають загальним поняттям «ждановщина» – за прізвищем головного сталінського чиновника, відповідального за ідеологію, Андрея Жданова, подано в книзі: *Werner Hahn. Postwar Soviet Politics: The Fall of Zhdanov and the Defeat of Moderation*. Ithaca, 1969.

легітимність дисципліни «Російська та Східноєвропейська історія» в університетських програмах. Ці тенденції аж ніяк не обмежувалися рамками російської та східноєвропейської історії. У ті ж роки більшість істориків-американістів демонстрували прихильність до усталеного міту про винятковість американського історичного досвіду, а німецькі історики обговорювали концепцію *Sonderweg'a*, тобто особливого шляху розвитку Німеччини, яка дозволяла пояснити походження нацистської диктатури.

Однак головна розбіжність між класичним слов'янофільством XIX століття і його новою версією полягала в тому, що класичні слов'янофили (Іван Кірєєвський, Алексей Хомяков, Константін та Іван Аксакови) подавали відмінність Росії від Європи у позитивному світлі і обговорювали її надмірну вестернізацію, почату з болісних перетворень Петра Великого, тоді як прихильники парадигми Росія/Орієнт сприймали «інакшість» Росії негативно, як щось трагічне і незламне²³.

2. Радянський Союз / Модернізація

Найсерйозніша критика парадигми Росія / Орієнт пролунала з вуст спадкоємців традиції російського емігрантського лібералізму, що збереглася в американських та європейських університетах. Вони стверджували, що Росія йшла європейським, прогресивним шляхом, попри те, що провідну роль у цьому розвитку відігравала держава. Новопостала у Гарвардському університеті школа продовжувача традиції «державницького напряму» російської історіографії імперського періоду Михаїла Карповіча намагалася дистанціювати історію імперської Росії від радянського деспотичного режиму, який її заступив, щоби і надалі спокійно ставити знак рівності між Радянським Союзом та Орієнтом. Впливовий наратор творення російської нації силами прогресивної бюрократії, запропонований «державницькою школою», було вперше вибудувано в «Істории Государства Российского» Ніколая Карамзіна, свій подальший розвиток він отримав у працях Сергія Солов'йова, Бориса Чічеріна, Васілія Ключевського і Павла Мілюкова²⁴. Мабуть, серед сучасних дослідників цю традицію найпослідовніше продовжує Мартин Малія, який разом з Александром Солжениціним й іншими авторитетними фігурами розглядає Першу світову війну як перехрестя, де Росія звернула з магістралі європейського розвитку на шлях східного деспотизму²⁵. Але справжнім «моментом істини» для

²³ З історії слов'янофілів див.: *Nicholas Riasanovsky. Russia and the West in the Teaching of the Slavophiles*. Cambridge, Mass., 1952; *Andrzej Walicki. The Slavophile Controversy: History of a Conservative Utopia in Nineteenth-Century Russian Thought*. Oxford, 1975; праці, присвячені окремим слов'янофілам: *Peter K. Christoff. An Introduction to Nineteenth-Century Russian Slavophilism. Vol. 1: A.S. Homiakov; Vol. 2: I.V. Kireevskii; Vol. 3: K.S. Aksakov; Vol. 4: Iu.F. Samarin*. Hague, 1961, 1972, 1982, 1991. УВ *Abbott Gleason. European and Muscovite: Ivan Kireevsky and the Origins of Slavophilism*. Cambridge, Mass., 1972.

²⁴ Про державну школу (також відома як «юридична школа») див.: *Anatole Mazour. Modern Russian Historiography: A Revised Edition*. Westport, CT, and London, 1975. Pp. 113–127; *J. L. Black. The «State School» of Russian Historians // Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History*. Gulf Breeze, 1984. Vol. 37. Pp. 118–125.

²⁵ Див.: *Malia M. The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917–1991*. New York, 1994.

Росії Малія вважає 1917 рік. У його розумінні, ідеологія, і особливо соціалістична ідеологія, була «первородним гріхом», відповідальним за зарахування радянського періоду до розряду «абсолютно Іншого», в опозиції до якого цивілізований світ формував власну ідентичність. Малія поставив перед собою завдання розвінчати міт про комунізм як про нове обличчя вічної Росії²⁶. Малія належить до того-таки покоління, що й Пайпс (і так само є учнем видатного російського вченого-емігранта Михайлова Карповіча); його розбіжності з Пайпсом являють собою радше перехідну позицію, а не нову дослідницьку парадигму в повному сенсі цього слова.

Кінець 1950-х – 1960-ті рр. ознаменували нову фазу Холодної війни, яка почалася зі смерті Сталіна, приходу до влади Хрущова та інших партійних лідерів постсталінської епохи, які зреформували комуністичні режими у країнах Східної Європи. Протистояння американської та радянської наддержав вийшло за межі європейської і азіатської арени, де воно перебувало попервах, ѹ охопило Африку, Латинську Америку, Близький Схід, Південну й Південно-Східну Азію. В кожному з цих регіонів держави-суперниці пропонували свій ідеальний варіант історичного розвитку як найправильніший шлях до прогресу й модернізації. Теорія модернізації закликала розглядати Росію і СРСР у контексті дослідження стратегій розвитку країн третього світу, таким чином поступово відбувалась «нормалізація» радянського досвіду. В цій перспективі саме виникнення «Заходу»-НАТО вимагало пояснень і вдавалося чимось винятковим на фоні історичного досвіду більшої частини світової спільноти, навіть при тому, що кінцевою метою розвитку всіх країн світу передбачалося приєднання до «Заходу»-НАТО й Організації Економічного Співробітництва і Розвитку (ОЕСР), очолюваних США²⁷. Відправним пунктом для цієї нової парадигми радянської історії (до речі, у нових умовах грань між «радянською» та «російською» історією розмивалася) слугували Великі реформи 1860-х рр., які розпочалися скасуванням кріпосного права. Радянський Союз тепер зображену як державу, що модернізується і продовжує започатковану імперськими чиновниками діяльність – виштовхувати селянську відсталу Росію в століття індустріалізації, урбанізації та технології. Змінам тепер приділяли більше уваги, ніж спадковості, особливо – змінам у соціальній сфері, котрі мислилися як одне з пояснень успіхів радянського режиму і його «підтримки суспільством»²⁸.Хоч би

²⁶ Як приклад роботи, написаної у руслі ліберальної апології імперської Росії, див.: Миронов Б. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2 т. СПб., 1999.

²⁷ Як у США, так і в СРСР було зорганізовано дослідницькі інститути для вивчення Латинської Америки, Близького Сходу й Південної Азії, що об'єднували значні інтелектуальні ресурси. Цю тему докладно розкрито у світлі теорії модернізації у: Carl E. Pletsch. The Three Worlds, or the Division of Social Scientific Labor, 1950–1975 // Comparative Studies in Society and History. 23:4. October. 1981. Цікаві порівняння з дослідженнями Південно-Східної Азії можна знайти в: Nicholas B. Dirks. South Asian Studies: Futures Past (for conference on «Rethinking Area Studies»). New York University, April 24–26. 1998.

²⁸ Theodore H. von Laue. Why Lenin? Why Stalin? Philadelphia, 1964; Cyril Black. The Transformation of Russian Society. Cambridge: Harvard University Press, 1960. Порівняно з іншими працями у цій сфері монументальна багатотомнна історія більшовицької революції та радянської держави Е. Кара приділяла багато уваги історії інститутів, але Кар, як й інші спеціалісти, розглядав радянську державу і її модернізаторський проект на загальнофілософському рівні: A

яким жорстоким був сталінський період, визнано, що саме у цей час було досягнуто істотного прогресу: значні інвестиції та соціальні програми (освіта, охорона здоров'я, пенсійне забезпечення) і вертикальна соціальна мобільність великої частини населення дозволяли розкрити суть «сусільного договору», який лежав в основі очевидної стабільності радянського суспільства²⁹. Деякі громадські діячі, як у СРСР (насамперед фізик-дисидент Андрей Сахаров), так і за його межами, серйозніше сприйняли логіку теорії модернізації і, розвиваючи її, навіть передвіщали конвергенцію між капіталістичним Заходом, який дедалі більше бюрократизувався, і Радянським Сходом, який модернізувався.

Вище я зробив ризикований спробу порівняти парадигму *Росія/Орієнт* з поглядами слов'янофілів щодо майбутнього й минулого Росії (хоча сам не вважаю це порівняння особливо цінним); та сама парадигма *Радянський Союз/Модернізація* передбачає можливість певних паралелей з опонентами слов'янофілів в інтелектуальних дискусіях середини XIX ст. – західниками. Так само як теорію модернізації було спрямовано на подолання есенціалізації і гадання статики російської історії шляхом розгляду її у контексті глобальної історії політичного й економічного розвитку, західники також бачили кінцевою метою глобального розвитку торжество євро-американських інститутів і практик. Як і у прихильників модернізаційної парадигми, улюбленим предметом уваги західників був порівняно короткий період модерної історії Росії (епоха Петра Великого як стартова часова межа і відчутиша для них епоха Великих реформ)³⁰. У відносно ліберальний період хрущовської «відліги» кінця 1950-х – початку 1960-х рр. серед радянських істориків зав'язалась цілком зіставна з західнико-слов'янофільською дискусією про особливості й закономірності історичного розвитку, присвячена місцю Росії у світі³¹.

Важливою рисою парадигми *CSCP/Модернізація* було те, що вона поділяла положення теорії модернізації, згідно з яким модерні індустриальні секуляристські держави, володіючи розвинутими технологіями, справляють на світ гомогенізаційний вплив. З оптимізмом передвіщалося, що етнічні, національні й релігійні

History of Soviet Russia, 4 vols. New York, 1951–1972. У пізніший період модернізаційну парадигму було сформульовано у двотомній монографії Теодора Шаніна: *Teodor Shanin. The Roots of Otherness: Russia's Turn of Century*, 2 vols. New Haven, 1986.

²⁹ Мабуть, найпереконливішим прихильником модернізаційного підходу є Моше Левін: *Moshe Lewin. The Making of the Soviet System*. New York, 1985; і його: *The Gorbachev Phenomenon*. Berkeley, 1988. Інші вагомі роботи: *Sheila Fitzpatrick. Education and Social Mobility in The Soviet Union, 1921–1934*. New York, 1979; *The Russian Revolution, 1917–1932*. New York, 1982; *Jerry Hough (and Merle Fainsod). How the Soviet Union is Governed*. Cambridge, MA, 1979; *Vera Dunham. In Stalin's Time: Middleclass Values in Soviet Fiction*. Cambridge, 1976.

³⁰ Про західників див.: *Andrzej Walicki. A History of Russian Thought from the Enlightenment to Marxism*. Stanford, 1979. Pp. 135–151.

³¹ Див.: Особенности аграрного строя России в период империализма. Материалы сессии научного совета по проблеме «Исторические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции». Москва, 1962; Об особенностях империализма в России. Москва, 1963; Историческая наука и некоторые проблемы современности. Статьи и обсуждения. Москва, 1969. Тут під «особенностями» мались на увазі своєрідність і специфічні риси розвитку Росії, які підкреслювали її національну унікальність. Цим дискусіям епохи «відліги» присвячено недавню працю: *Roger D. Markwick. Rewriting History in Soviet Russia: The Politics of Revisionist Historiography, 1956–1974*. New York, 2001.

відмінності матимуть дедалі менше значення у цьому новому світі. Культуру суспільств, змодернізованих і які модернізувалися, тепер сприймали не як статичну й монолітну, але як щось динамічне, мінливе й дезінтегроване. Водночас культуру розглядали як менш важливий (і, безумовно, менш есенціялістський) фактор, що його часто нехтували автори праць із соціальної історії радянського регіону – найхарактерніший дослідницький жанр для цього покоління дослідників. У рамках визнаної ними парадигми націоналізм та еволюція релігійних, національних і регіональних культур виявлялися другорядними явищами на противагу таким макро-системним процесам, як промисловий переворот, професійний вишкіл, масова грамотність і секуляризація. Відповідно, Росія була синонімом Радянського Союзу, а всіх радянських громадян було ототожнено з росіянами. Саме так, часто в непроартикульованій формі, виявлялась могутня підсвідома переконаність у тому, що, зрештою, гомогенізація візьме гору. І тут також можна вказати на наявність цікавих паралелей з радянськими суспільними дисциплінами, які передвіщали «зруйнування національної проблеми» та створення «радянської людини» (*homo sovieticus*), для якого расові, національні й конфесійні відмінності не мали б жодного значення³². При цьому рамки держави-нації не піддавалися сумніву; було визнано, що держава-нація є природним підсумком модерної історії.

Виникнення й фактичне торжество парадигми *Радянський Союз/Модернізація* у провідних академічних структурах часто супроводжувалося запеклими інтелектуальними сутичками між її прихильниками й тими, хто відстоював парадигму *Росія/Орієнт*. Революції 1917 року стали головним предметом інтелектуальних і політичних суперечок. Історики розходились із приводу демократичних характеристик Лютневого й Жовтневого переворотів, міри легітимності і масової підтримки, на яку могли претендувати обидва режими (Тимчасовий уряд і більшовицький Раднарком), а також щодо інших спірних питань. Історичні оцінки 1917 року залежали від вирішення ще спірнішого питання про міру наступності/історичної відповідальності між ленінською і сталінською диктатурами й про значення власне соціалізму³³. Іншим інтелектуальним, політичним і моральним каменем спотикання був ГУЛАГ і пов'язане з його оцінкою порівняння комунізму й нацизму: чи був комунізм відносно «гірший» чи «кращий», аніж нацизм та інші форми диктатури. Історики складали порівняльні переліки злочинів та жертв і ставали на той чи інший бік у цій суперечці³⁴. Отже, питання, сформульовані у рамках парадигми

³² Щоб ознайомитися з найавторитетнішим викладом цієї позиції, див.: Современные этнические процессы в СССР. Москва, 1982; ця колективна монографія вийшла під редакцією «патріярха» радянської етнографії Ю. Бромлея, який обіймав тоді пост директора Інституту етнографії АН СРСР.

³³ Рональд Суні подав історію цих дискусій у двох оглядових історіографічних статтях: *Suny R.G. Toward a Social History of the October Revolution // The American Historical Review* 88 (1983): 31–52; *Revision and Retreat in the Historiography of 1917: Social History and Its Critics // The Russian Review* 53 (April 1994): 165–182.

³⁴ Див.: *Stephane Courtois, ed. The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression / Transl. Jonathan Murphy and Mark Kramer. Cambridge, 1999*. Розділ про терор у книзі «How the Soviet Union is Governed», що його написав Джері Гаф (Jerry Hough), викликав палке обурення через невелику кількість визнаних ним жертв режиму й незначної уваги, приділеної терору взагалі. Див.: *Martin Malia. Judging Nazism and Communism // The National Interest*, № 69 (Fall 2002): 63–78.

Росія / Орієнт, зберігали свою актуальність і в нову епоху, незважаючи на серйозну критику раніше прийнятих положень.

3. Від евразійства і його критики до Евразії як антипарадигми

Парадигма *Росія / Орієнт* висувала на перший план корінні відмінності російської та східноєвропейської історії від західної, а парадигма *Радянський Союз / Модернізація*, навпаки, підкреслювала їх «нормальності» і наявність спільних рис, принаймні, з більшістю країн третього світу, якщо вже не із Заходом, як наполягали найоптимістичніше налаштовані прихильники теорії конвергенції. Евразійська антипарадигма, яка формується, не віддає переваги жодній із двох указаних опозицій, намагаючися частково компенсувати вади обох парадигм шляхом ревізії прийнятих в історичній компаративістиці конвенцій осмислення подібності й відмінності. Словом, евразійська антипарадигма відкидає монолітний і статичний культурний динамізм, властивий парадигмі *Росія / Орієнт*, але вона також намагається осмислити роль структур довгої тривалості (екологічних, демографічних, економічних, культурних) для розуміння процесів і результатів масштабних змін, на вивчені яких зосереджена парадигма *Радянський Союз / Модернізація*.

Можна змиритися з розмитістю кордонів евразійської антипарадигми, розглядаючи новий дослідницький напрям як поле, котре демонструє «родову подібність з проблематикою, що нею займалися протягом певного часу суміжні підрозділи історії та інші дисципліни»³⁵. Проте неможливо уникнути відкритого звернення до проблеми наявності значного пласти минулого й сучасного баґажу значень, що актуалізуються або стають предметом критики в рамках евразійської антипарадигми. Насамперед ідеється про спадщину групи видатних і самобутніх політичних емігрантів та інтелектуалів міжвоєнного періоду, об'єднаних навколо ідеї евразійства³⁶. (Після розпаду Радянського Союзу роботи цих раніше заборонених мислителів було поспішно зреабілітовано, що сприяло появі антологій їхніх найважливіших творів і викликало дискусії, присвячені їхнім теоретичним поглядам. Не всі приймали цю спадщину доброзичливо, але всі визнавали неперевершенну оригінальність їхніх думок)³⁷. Евразійці, які вийшли з таких мало пов'язаних між собою царин, як

³⁵ Автор висловлює подяку Андерсоні Стефансону за поняття «антипарадигма», що його він запропонував у критичних зауваженнях до попереднього тексту статті.

³⁶ Для ознайомлення з історією евразійського руху див.: *Nicholas Riasanovsky. The Emergence of Eurasianism // California Slavic Studies* 4 (1967): 39–72; *Ilya Vinkovetsky. Classical Eurasianism and Its Legacy // Canadian-American Slavic Studies* 34:2 (Summer 2000), 125–140. Крім того, слід візнати, що перші покоління американських та європейських дослідників Росії перебували під впливом емігрантів-евразійців міжвоєнного періоду, особливо Георгія Вернадського, який викладав у Єльському університеті й написав переконливу багатотомну історію Росії.

³⁷ Див., наприклад: *Пономарева Л. В. Евразия: исторические взгляды русских эмигрантов. Москва, 1992; Россия между Европой и Азией: Евразийский соблазн. Антология / Ред. Новикова Л.И., Сиземская И.Н. Москва, 1995; материалы круглого стола «Евразийство: за и против, вчера и сегодня» // Вопросы философии. 1995. № 6. С. 3–48. Див. також: Нарбаев Н. В. Россия и Евразия: проблемы государственности. Вторая половина XIX – начало XX века. Москва, 1997.*

лінгвістика, фізична географія, православна теологія та сходознавство, намагались осмислити криваві роки Першої світової війни, революції, громадянської війни в Європі й Азії. У ході цього осмислення вони еволюціонували від, головно, ліволіберальних і ліберально-центрристських поглядів у праву площину російського політичного спектра. Покоління російських інтелектуалів оспівували прогресивний Захід і з упевненістю стверджували, що Росія йде тим самим шляхом – шляхом науки, технології, капіталізму й демократії; але затяжна «смута» спонукала засновників евразійства (Н. С. Трубецької, П. Н. Савіцький, П. П. Сувчинський та ін.) піддати сумніву цей ліберальний консенсус і критично переосмислити те, що вони вперто називали короткозорим европоцентричним поглядом на історію і призначення Росії³⁸.

Поряд з іншими наслідками така критична позиція дозволила їм з меншою ворожістю поставитися до азіатського впливу на Росію. Вони пішли так далеко, що навіть висунули гіпотезу про добродійний вплив спадщини Монгольської імперії на Росію (чи, загальніше, – добродійність узаємодії росіян і слов'ян з фіно-угорським і тюрксько-монгольським населенням степів)³⁹. Ідея Росії-Евразії поставила під сумнів есенціалізований образ Росії і росіян, перенаправивши увагу до кордонів і процесів, які там відбувалися, – змішування різних мікросуспільств та ідентичностей, сформованих під впливом Російської та Радянської імперій, і, своєю чергою, сприяли формуванню цих імперій. І все ж, уперше визнавши значущість неслов'янського і неправославного компонентів Евразії, евразійці створили інші міти, які лягли в основу проєктованого ними евразійського націоналізму. Інтелектуальні узи, які пов'язували їх з попередниками, особливо зі слов'янофілами і панславізмом Ніколая Данілевського, зобов'язували розглядати Росію-Евразію як унікальну, свого роду обрану спільноту, а Європу – як спільноту, приречену на деградацію. Такий критичний погляд на європейську цивілізацію (особливо характерний для евразійців періоду війни й революції, свідками яких вони стали) був властивий тоді не тільки російським інтелектуалам: на рубежі століть його багато в чому поділяли і представники ніцшеанства, і послідовники популярної філософії занепаду Європи Освальда Шпенгlera. Антимодерністська політична спрямованість, глибоко вкорінена у класичному евразійстві (і його теперішніх послідовниках), складає істотну частку того, що Евразія як антипарадигма відкидає.

Ще одним значущим інтелектуальним контекстом, у якому формувалося класичне евразійство, була геополітична думка: праці британського географа Г. Дж. Макіндерса, американського адмірала Альфреда Мегена і німецьких мисливців Карла Гаусгофера і Фридриха Ратцеля, а надто – їхня концепція глобального суперництва сухопутних і морських імперій (*land-based and maritime-based*) і важливості гардлендів (*heartland*) для встановлення контролю над світовими ресурсами⁴⁰.

³⁸ Іншими помітними учасниками евразійських дискусій, які пізніше відійшли від евразійського руху, були Г. Флоровський, Р. Якобсон, Л. П. Карсавін, Г. В. Вернадський, П. М. Біцуллі.

³⁹ Спільна програмна заява цієї групи з'явилася після Першої світової війни й революції в Росії під назвою: *Исход к Востоку. Предчувствия и свершения. Утверждение евразийцев*. Софія, 1921, але їхнє звернення до геополітичних поглядів слов'янофілів, панславістів і класиків європейської геополітики припадає на останні довоєнні роки та воєнний час. Див. також: *На путях. Утверждение евразийцев*. Софія, 1922.

⁴⁰ Mackinder H. J. Democratic Ideals and Reality / Ed. by A. J. Pearce. New York, 1962; Alfred Mahan. The Influence of Sea Power Upon History, 1660–1783. Boston, 1890. Friedrich Ratzel.

Месіянські геополітичні проєкти і мрії евразійців (як і проєкти і мрії їхніх британських, американських і німецьких сучасників) заслуговують ретельного вивчення й серйозного критичного аналізу. Ці проєкти і мрії здебільшого не виходили за рамки інтелектуальної реабілітації Російської імперії та її великороджавного статусу після зловісного занепаду «смути»⁴¹. Крім того, геополітика зміцнила традиційну віру евразійців у значущість і могутність держави і, як наслідок, – їхню схильність до авторитарних розв'язань проблем Росії-Євразії. Зрештою, один із «позитивних» елементів спадщини Чингізхана – те, що після нього вперше можна було уявити величезну континентальну державу-імперію, подібну Монгольській імперії; ця імперія виробила стандарт наступного російського державного будівництва. Цю традицію евразійства евразійська антипарадигма також піддала критичному переосмисленню: у більшості історичних досліджень, написаних у рамках евразійської антипарадигми, державна влада проблематизується, а не виступає як позитивний факт.

Ще одне джерело постійного занепокоєння, пов'язане з політичним змістом концепту «Євразія», – це наявність і стійка популярність сучасних евразійських політичних рухів і партій у Росії, Україні, Середній Азії та інших регіонах. Ці сили виступають за реабілітацію і відновлення Радянської імперії (чи її частин), а також її авторитарних, антиліберальних політекономічної системи й ідеологічних цінностей⁴². Зокрема, новітня евразійська варіація моделі «азіятських цінностей» є причиною того, що я характеризую поняття «Євразія» (котре вже сприйняли деякі сучасні історики) як антипарадигму. Історики, про яких ідеться, відкидають консервативні, часто ксенофобські й неоімперіалістські політичні прагнення сучасних евразійців. Вони говорять про існування в минулому різних альтернативних варіантів розвитку і, тим самим, підважують есенціалістську, з акцентом на винятковості, риторику сучасних евразійських політичних та інтелектуальних кіл.

4. Євразія як антипарадигма

Враховуючи серйозні сумніви щодо політичного змісту значної частини праць евразійців, найвартіснішою спадщиною класичного евразійства, з погляду нового

History of Mankind. London, 1896; Friedrich Ratzel. Politische Geographie. München, 1923; Karl Haushofer. Der Kontinentalblock: Mitteleuropa, Eurasien, Japan. München, 1941.

⁴¹ Рязановський у своїй праці «The Emergence of Eurasianism» відзначає, що «евразійцям було властиве катастрофічне бачення історії», іде, мабуть, і не дивно, зважаючи на те, що вони пережили.

⁴² Найстисліший і найвідвертіший виклад цих нових геополітичних поглядів пострадянського періоду можна знайти у книжці Александра Дугіна: Дугін А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. Москва, 1997, в англійському перекладі відомий як «Foundations of Geopolitics». Дугіна обрали лідером на установочному з'їзді «Общерусского политического социального движения “Евразия”» у квітні 2001 р. Для докладного ознайомлення див.: John Dunlop. Alexander Dugin's Foundation of Geopolitics, / Неопублікований виступ, Ліхтенштейн, Колоквіюм, присвячений майбутньому Російської держави, 14–17 березня 2002 р. В останні радянські роки погляди евразійців популяризував відомий історик Лев Гумільов. Його праці можна розглядати як місток між класичним періодом евразійської думки й сучасними політичними трактуваннями її спадщини. Українську артикуляцію евразійської позиції, яка, до того ж, походить з безпосереднього оточення президента Леоніда Кучми, див.: Видрін Д.Г., Табачник Д.В. Україна на порозі ХХІ ст.: Політичний аспект. Київ, 1995.

підходу, є евразійська спрямованість на деконструкцію таких зідеологізованих категорій, як просвічена, динамічна Європа і відсталі, статична Азія. Ця деконструкція відкриває нові шляхи для пізнання історії Росії та Східної Європи. Після недавніх лінгвістичного й культурологічного «поворотів» в історії, а також виникнення і поширення постколоніальних студій такі ідеї видаються значно менш революційними. Однією з характеристик нової евразійської антипарадигми є її безпрецедентний інтерес до сфери геополітичної уяви, а також до історичних контекстів, які її формують, до соціальних джерел і динамічної еволюції тих чи інших геополітичних проєкцій. Автори багатьох цих праць визнають, що певний вплив на них справила книжка Едварда Саїда «Орієнталізм» – один з базових текстів постколоніальних студій⁴³. Реконфігурацію Росії та Східної Європи стимулювали, крім усього іншого, східно- і центральноєвропейські інтелектуали, які ґрунтівно підважили німецький і російський імперський (а також західноєвропейський ліберальний і консервативний) наратив, який оформлював їхнє існування впродовж тривалого відтинку ХХ століття⁴⁴.

Задля справедливості слід відзначити, що «klassичні» евразійці серйозно розходилися стосовно питання про наслідки евразійської природи Росії: більшість виступали за беззорому експансію у дусі геополітики домінування гартилендів, тоді як меншість рекомендувала покаяння й спокуту як нову російську національну ідею. Саме чутливість цієї меншини нагадує етос фахівців, які працюють у рамках постколоніальних студій; їхні підходи проникали у праці істориків, пропонуючи теоретичні, інтелектуальні, а у багатьох випадках – політичні й моральні оцінки, які прижилися в інших гуманітарних дисциплінах (особливо у національному й порівняльному літературознавстві). Ці підходи у вказаних суміжних дисциплінах означені як деконструкція, постколоніальні студії⁴⁵ або, за недавнім критичним формулюванням Гаятре Чакраворті Співак, – транснаціональні культурні студії⁴⁶.

⁴³ Wolff L. Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment. Stanford, Cal., 1994; Todorova M. Imagining the Balkans. New York, 1997. Див. також праці Марка Бесіна, особливо: Bassin M. Russian Between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geography // Slavic Review 50 (1991): 1–17; а також його: Imperial Visions: Nationalist Imagination and Geographical Expansion in the Russian Far East, 1840–1865. Cambridge, 1999. Див. теж обговорення проблеми «Орієнталізм і Росія» у часописі «Kritika» (осінь, 2000), у якому взяли участь Адіб Халід (Adeeb Khalid), Натаніел Найт (Nathaniel Knight) і Марія Тодорова (Maria Todorova), де, вкотре, ці проблеми було розглянуто крізь призму своєрідності/універсальності російської історії.

⁴⁴ Jacques Rupnik. «Central Europe or Mitteleuropa?» in Stephen Graubard, ed. Eastern Europe... Central Europe... Europe. Boulder, 1991. Назва цього збірника й указаної статті дають уявлення про пошук нових принципів класифікації та нових кордонів. Див. також: Iver B. Neumann. Russia as Central Europe's Constituting Other // East European Politics and Societies 7. № 2 (1993): 349–69.

⁴⁵ У сфері порівняльного літературознавства Марко Павлишин був одним із перших дослідників, котрі охарактеризували пострадянську українську літературу як постколоніальну, див.: Pawlyshyn M. Postcoloniality and Ukrainian Literature // Australian Slavonic and East European Studies. Vol. 6 № 2. 1992. У детальнішій формі цю інтерпретацію подано в: Myroslav Shkandrij. Russia and Ukraine: Literature and the Discourse of Empire from Napoleonic to Postcolonial Times. Montreal and Kingston, Canada, 2001.

⁴⁶ Spivak G.C. A Critique of Postcolonial Reason: Toward a History of the Vanishing Present. Cambridge, Mass., 1999. Співак є для мене головним джерелом у питанні постколоніальних

Хоча лише небагато з тих істориків, роботи яких я розглядаю нижче, експліцитно покликаються на роботи вищезазначених авторів⁴⁷, їхня критика традиційних парадигм російської і радянської історій, імпліцитна чи усвідомлена, цілком зіставна із сучасною критикою нормативного літературознавчого канону. Іншим важливим інтелектуальним союзником істориків у справі вироблення нових підходів була соціальна й культурна антропологія, яка протягом кількох десятиліть переживала кризу ідентичності. Ця криза частково була наслідком «сумнівного» походження сучасної академічної антропології, колишньої «служниці» Імперії та Нації. Інше джерело кризи – епістемологічні дилеми, пов’язані з отриманням і передачею знання про функціонування суспільств, чий досвід вважався принципово відмінним від нашого повсякденного досвіду⁴⁸.

Нові підходи в історії, антропології та культурології споріднюють те, що вони походять із гострого відчуття причетності істориків, антропологів і спеціалістів з вивчення культури (чи то вони – громадяни Росії, України, Німеччини чи США) до створення імперій і націй. Цей моральний вимір примушує визнати жорстокість і нерівність розподілу влади й багатства, що від самого початку характеризували такі європейські проекти, як вивчення раніше невідомих територій, Великі географічні відкриття, Просвітництво, становлячи їх зворотну темну сторону.

В цьому сенсі, концепція Евразії усуває питання (або дозволяє відійти від нього) про приналежність Росії до Європи чи до Азії. Якоюсь мірою така «нормалізація», чи реінтеграція, російської та східноєвропейської історії уможливилася завдяки паралельній концептуальній «деноормалізації» європейської історії, яка відбулась унаслідок європейської інтеграції, постколоніяльної критики, деконструктивізму або цілого ряду інших причин. Майкл Гаер навів вагомі аргументи на користь того, що Європа перетворилася «з універсальної інтелектуальної матриці на регіональну систему влади»⁴⁹. У будь-якому разі, коли належний до старшого покоління видатний

студій; крім того, вона висловила цінні зауваги до попередньої версії цієї статті. Вона описує своє розуміння «деконструктивного прочитання», яке «нікого не звинувачує і не вправдовує, уважне до деталей і, залежно від ситуації, досягає результату через спроби розбити текст на складники». Таке прочитання дозволяє скрупульозно критикувати інституції та ідеї. В іншому місці вона описує основну мету деконструкції так: «Не скасовувати, але призупинити дію “вироку”, аби ретельно розібратися, чи не містять “протоколи” тексту якихось нюансів, здатних викликати нове і плідніше прочитання».

⁴⁷ Серед істориків ті, хто займається мусульманськими народами, Середньою Азією та Кавказом, з найбільшою готовністю визнають постколоніяльний підхід, див.: *Daniel R. Brower and Edward J. Lazzerini, eds. Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700–1917. Bloomington, Indiana, 1997*, особливо статті Лашцерині та Адіба Халіда.

⁴⁸ Не дивно, що імперія та колоніалізм становлять дуже важливий об’єкт сучасних антропологічних студій. Див.: *Nicholas Dirks, ed. Colonialism and Culture. Ann Arbor, Mich., 1992*. Прикладом міждисциплінарного взаємовпливу може служити випадок Пола Верта – історика, який отримав базову антропологічну освіту в Мічиганському університеті. Див. його працю: *Paul Werth. At the Margins of Orthodoxy: Mission, Governance, and Confessional Politics in Russia's Volga-Kama Region, 1827–1905. Ithaca, 2002*.

⁴⁹ Michael Geyer. Historical Fictions of Autonomy and the Europeanization of National History // Central European History, 1989. № 22: 16–43. У тому ж дусі на конференції, присвяченій проблемі «Європа та її Інші» («Europe and Its Others»), яка відбулась у 1982 р. в Есексі, Співак запропонувала альтернативну назву – «Європа як Інше». За словами Співак, ця пропозиція тоді

історик Европи ХХ століття Ерик Гобсбаум називає свою книжку «Століття екстрем», а представник молодшого покоління Марк Мазовер у ще зловісніших барвах описує Європу як «Темний континент»⁵⁰, стає очевидним, що Європа сьогодні – це вже не ідеальна Європа переможних (і не підлягаючих критиці) цінностей Просвітництва і чеснот держави-нації (*nation state*). Тій ідеальній Європі Росія, з її внутрішніми конфліктами, ніколи не могла бути відповідною. Важливо відзначити, що один з перших текстів, написаних у дусі традиції тоталітаризму, «Витоки тоталітаризму» Ганни Арендт, не розглядав проблему модерної диктатури в контексті протистояння Схід/Захід, а бачив її джерела в колоніальних практиках Британської та інших європейських імперій, а також в європейському антисемітизмі⁵¹.

Європейська й навіть американська історії стають більш інституціональними в міру усвідомлення минулих і сучасних зв'язків з діяспорами, колоніями, імперіями, державами-союзниками й торговими партнерами. Своєю чергою, модерна концепція «Азії» також стала розмитішою, строкатішою й ефемернішою (а спеціялісти з усесвітньої історії нагадують нам, що це твердження також справедливе і для раніших періодів). Історія Японії, Китаю та цілого ряду інших неєвропейських, економічно, політично й культурно значущих держав припускає наявність альтернативних шляхів до модерності чи навіть – до модерностей. У цьому сенсі євразійська антипарадигма може нагадувати Європі (й Азії, особливо Японії, Китаю та Індії) про її колоніальне минуле й колоніальну спадщину, на фоні чого російський/радянський варіант тепер уже не видається таким незвичним чи унікальним, хоча історичний шлях Росії/Радянського Союзу не веде конче до «Заходу» НАТО-ОЕСР.

Повертаючися ще раз до амбівалентного становища історії Росії на історичних факультетах американських університетів і пов'язаного з цим відчуття слабкості

не пройшла, оскільки була озвучена передчасно. Співак мала на увазі, що корисно було б зосередитися на вивченні того, «як Європа сконсолідувалася в ролі повновладного суб'єкта, використовуючи свої колоніальні володіння у якості “Іншого”, навіть попри те, що, переслідуючи адміністративні цілі й прагнучи до розширення ринків збуту, вона конструювала колонії як запрограмовані на майже ідентичне відтворення метрополії, у повновладній самості (*sovereign self*) [...]. Запропонована ревізія базувалася на настальгійній надії на те, що критика імперіалізму зможе відновити втрачену самість колоній, аби Європа раз і назавжди змогла посісти місце “Іншого”, ким вона завжди і була. Визнання такої логіки справді означало б відмову від копіювання цього “Іншого”, який має у нашій гібридній історії настільки розмите ім'я – “Європа” – Європа, котра сьогодні змушена визнати своє гібридне минуле» (с. 199). Проте у 2000 р. аргументи Співак знайшли своїх прихильників. Див.: *B. Strath, ed. Europe and the Other and Europe as the Other. Bruxelles-New York, 2000.*

⁵⁰ Див. *Hobsbawm E. The Age of Extremes: A History of the World, 1914–1991. New York, 1994; Mazower M. The Dark Continent: Europe's Twentieth Century. New York, 1999.* Серед молодших істориків, які займаються Росією/CPRC і поділяють досить критичне ставлення Мазовера до спадщини модерної Європи, слід виділити Пітера Голквіста, одного з батьків-засновників і співредакторів часопису «*Kritika*». Див. його статтю: *Holquist P. Information Is the Alpha and Omega of Our Work: Bolshevik Surveillance in Its Pan-European Context // Journal of Modern History* 69 (1997): 415–450. Мазовер також говорить про вплив на себе ідей Стивена Коткіна (Stephen Kotkin), чия історія сталінського зразково-показового міста Магнітогорськ вписує радянський досвід модерності в європейський контекст. Див. його: *Magnetic Mountain: Stalinism as Civilization. Berkeley and Los Angeles, 1995; 1991 and the Russian Revolution: Sources, Conceptual Categories, Analytical Frameworks // Journal of Modern History* (June 1998): 384–425.

⁵¹ Arendt H. The Origins of Totalitarianism. New York and Cleveland, 1951, 1958.

національного компонента в російській історії, слід відзначити, що у рамках евразійської антипарадигми в особливому світлі постає проникливість істориків, котрі пережили розчарування в нації як у політичному проекті минулого і як в організаційному принципі розбудови історичних факультетів й академічного знання взагалі⁵². Ідеології ексклюзивності власної нації, що завжди були приховано присутні в основі національних історичних нараторів (і західних досліджень регіону), тепер відкрито виявляються і критично аналізуються у рамках нового поділу праці, що формується на історичних факультетах університетів і в синтетичних дисциплінах, які об'єднують соціальні й гуманітарні науки. Нова ситуація імпліцитно кидає виклик національній державі і її фіксованим кордонам, котрі служать головним принципом організації історичного дослідження. Будучи частиною цього виклику, евразійська антипарадигма як пріоритетне завдання розглядає створення порівняльної та інтерактивної історії народів, ідей і товарів. Важливо відзначити, що наша концепція Евразії відмовляється від віри евразійців у самодостатність Російської імперії, її «особливий шлях», від розуміння Евразії як закритої системи взаємовідносин. Утім, евразійська антипарадигма не заперечує ні влади держави-нації, ні історичної ролі націоналізму, але водночас вона не виділяє автоматично ці два фактори як каузальні пояснення, що дають відповіді на всі історичні питання, хоч би до якого періоду вони належали.

Крім того, у рамках концепту «Евразія» визнається фіксація істориків на територіальному факторі. Просторовий вимір евразійської антипарадигми, яка проходить стадію становлення, сягає корінням у пострадянську геополітичну систему, проте він не обмежується цими рамками, і, що особливо важливо, його не слід ототожнювати тільки з Російською імперією чи Радянським Союзом. Хронологічний вимір Евразії окреслено менш чітко, ніж у випадку парадигми Росія / СРСР; він також менш чіткий, ніж щойно описаний просторовий вимір. Той факт, що Евразія не ототожнюється з будь-яким ранішим державним утворенням (чи то Російська імперія, чи Радянський Союз), надає новому поколінню істориків відчутно більшої свободи у подоланні старих часових меж, чи то 1861-й, 1917-й чи 1989 рік, і навіть дозволяє заглянути назад, у відносно обійтися увагою дослідників XVIII століття, середньовіччя й ранньомодерний час. На відміну від характерного для істориків старшого покоління поділу на спеціалістів з радянського й імперського періодів, тепер хронологічні рамки теми визначаються дослідницькими питаннями, які часто містять компаративні аспекти. За цим хронологічним «безладдям» ховається серйозний виклик освяченому традицією поділу історичних факультетів (і факультетів суміжних соціально-гуманітарних дисциплін) на катедри домодерної (давньої) історії, історії ранньомодерного часу, історії Нового часу й історії новітнього часу. Одночасно це і виклик схильним до презентизму суспільствознавцям, які оперують малим набором окремих випадків із сучасного життя. Деякі з найцікавіших праць з усесвітньої та глобальної історії також намагаються перетнути колись непроникні

⁵² Типовими представниками такого підходу є Джоф Ілі та Рональд Суні, див.: *Geoff Eley and Ronald Grigor Suny. Introduction: From the Moment of Social History to the Work of Cultural Representation // Eley and Suny, eds. Becoming National: A Reader. New York and Oxford, 1996. Pp. 3–37; Ronald Grigor Suny and Michael D. Kennedy, eds. Intellectuals and the Articulation of the Nation. Ann Arbor, 1999.*

кордони, які відокремлювали в історичних наративах ранній період Нового часу від Нового часу, а також середньовіччя від Нового часу⁵³.

Історики, котрі працюють над цими питаннями, активно намагаються долучитися до створення всесвітньої історії епохи глобалізації, чи, точніше, за словами Майкла Гаєра і Чарлза Брайта, до «сплетіння взаємопов'язаних історій» для планети, яка дедалі більше стає одним цілим і водночас породжує чимраз більше відмінностей, «тому що в епоху глобалізації минуле світу в усьому багатоманітті його проявів є одночасно його теперішнім, чиї складники конфліктують, узаемодіють, переплітаються між собою, створюючи колаж з наявних історій, який уже напевно не можна назвати історією гомогенної світової цивілізації»⁵⁴. Великі світові імперії XIX і XX ст., включаючи і ті з них, які займали безкраї простори Евразії, становлять важливу частину цих глобалізаційних тенденцій.

5. Основні напрями пострадянської історіографії

Поданий нижче огляд лише поверхово описує роботу, спрямовану на наповнення змістом евразійської антипарадигми. По-справжньому міжнародний характер цієї роботи повинен говорити на користь того, що ми маємо справу не тільки з американським чи західноєвропейським явищем. Програмною заявкою цього напряму стала узагальнювальна праця професора Андреаса Каппелера⁵⁵ «Росія – багатонаціональна імперія»⁵⁶, перший огляд історії Російської імперії, у центрі якого – «імперський» характер російської держави, насамперед – політнічний склад її підданців. Каппелер прагнув «помістити національне питання й проблему дезінтеграції Радянського Союзу в масштабніший історичний контекст», «розширити наше уявлення про історію Росії, що її часто трактують як російську національну історію», і зробити «внесок у загальну історію багатонаціональних імперій, котрою нехтувала історіографія, зорієнтована на історію національних держав». Справді, книжка Каппелера має порівняльний та інтернаціональний характер. Науковець нагадує нам, що розпад Радянського Союзу «є частиною загального процесу зруйнування, виходу з історичної арени багатонаціональних імперій, їх розколу і дроблення на національні держави».

⁵³ Див.: Jerry Bentley. Cross-Cultural Interaction and Periodization in World History // AHR Forum (June 1996): 749–770; Patrick Manning. The Problem of Interactions in World History. Pp. 771–782; Jack Goldstone. The Problem of the «Early Modern» World // Journal of the Economic and Social History of the Orient 41:3. Pp. 249–284. Див. також збірку статей, присвячених ранньомодерному періоду, зокрема: Victor Lieberman and Sanjay Subrahmanyam, eds. Beyond Binary Histories: Re-imagining Eurasia to c. 1830. Ann Arbor, 1999.

⁵⁴ Michael Geyer, Charles Bright. World History in a Global Age // American Historical Review. Volume 100. Issue 4 (October 1995), 1034–1060.

⁵⁵ Каппелер народився у Швейцарії, виховання отримав у Німеччині, працює у Відні, спеціяліст з російської історії раннього Нового часу й Нового часу, з мусульманського населення Росії, а віднедавна – і з української історії.

⁵⁶ Kappeler A. Russland als Vielvoelkerreich: Entstehung, Geschichte, Zerfall. München, 1992; Вже вийшли російський, французький та англійський переклади книжки. До друку готується український переклад. Важливо відзначити, що сам Каппелер не вважає евразійську парадигму абсолютно відповідною для того, аби охарактеризувати концептуальні рамки своєї праці, хоча визнає, що колись на його розуміння російської історії вплинув Георгій Вернадський.

Якщо Капелер у своїй праці досягнув успіху в «децентралізації» (тобто зміщені фокуса з імперських столиць – Москви і Санкт-Петербурга) і «дерусифікації» (тобто зміщені фокуса з російського на неросійські народи) історії Росії, то відомий британський історик Джофрі Госкінг у своїй книжці «Росія: народ та імперія, 1552–1917» знову звернув нашу увагу на російську більшість і на питання, пов’язані з імперією, державою та нацією⁵⁷. Госкінг вивчає російське населення імперії, при цьому відвідячи значне місце неросійським етнічним групам. У певному сенсі він переглянув пріоритети Капелера, але цілком у дусі останнього визнав за необхідне ретельно дослідити такі концепти, як «Росія», «росіяні», «російськість».

У пострадянській Східній Європі почав проявлятися вплив літератури, присвяченої націоналізму й націотворенню, яка проходить перевірку на тривкість на місцевому матеріалі. Серед спеціалістів з української історії, чиї праці мають схожі риси з евразійською антипарадигмою, одним із найцікавіших є Ярослав Грицак. У його нарисі модерної української історії⁵⁸ минуле переосмислено на основі порівняльного підходу й з урахуванням фактора полієтнічності; його нарратив, який характеризується свіжим космополітичним поглядом, виходить за межі національних кордонів і дає критичну оцінку багатьом історичним розвідкам про минуле України, включаючи авторитетні голоси представників європейських і північноамериканських діаспор. Алексей Міллєр, російський колега Грицака по Центрально-європейському університеті (Будапешт), опублікував праці з проблеми порівняльного вивчення імперії і національного питання в Австро-Угорщині, а також базовану на архівних матеріялах монографію, присвячену політиці Російської імперії щодо українського питання⁵⁹. Леонід Горізонтов, завершивши дослідження, присвячене полякам у Росії і присутності Росії у Польщі, звернувся до теми «російськості» (*russkostи*), її історичного конструювання й переозначення⁶⁰. В усіх цих працях імперію та націю проаналізовано з огляду їх узаемного впливу, дії на своїх підданців. Ставлячи ті самі питання, історики Радянського Союзу почали вивчати «імперські» аспекти його минулого. Ця тенденція зміцнюється в міру зростання інтересу до дореволюційної полієтнічної династичної держави і визнання наступності між дореволюційними й постреволюційними періодами. Рональд Суні, один з пionерів у вивченні етнічної політики революційного періоду, є добрим прикладом дослідника, який донедавна уникав вживання терміна «імперія» стосовно Радянського Союзу⁶¹.

⁵⁷ Hosking G. Russia: People and Empire, 1552–1917. Cambridge, Mass., 1997. Стосовно проблеми російського націоналізму див. також: Andreas Renner. Russischer Nationalismus und Öffentlichkeit im Zarenreich 1855–1875. Köln, 2000.

⁵⁸ Грицак Я. Й. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ, 1996; 2000.

⁵⁹ Міллєр А.І., Ісламов Т.М., (ред.). Австро-Венгрия: Опыт многонационального государства. Москва, 1995; Міллєр А.І. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). СПб., 2000.

⁶⁰ Горизонтов Л. Парадоксы имперской политики: поляки в России, русские в Польше. Москва, 1999.

⁶¹ Див.: Suny R. The Empire Strikes Out: Imperial Russia, «National Identity», and Theories of Empire // R. G. Suny and Terry Martin, eds. A State of Nations. Empire and Nation-Building in the Age of Lenin and Stalin. Oxford, 2001; див. також Мартинове трактування радянської національної політики: Martin T. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1929. Ithaca, NY., 2001.

В істориків, котрі дотримуються більш правих поглядів, ніж Суні, засудження Радянського Союзу як останньої у світі імперії викликало набагато менше ускладнень⁶².

Після Каппелера, чию книгу нещодавно було перекладено англійською та російською, найзначніший внесок у дискусію про імперії та місце Російської імперії серед відомих історій форм державності зробив відомий британський історик Домінік Лівен⁶³. Лівен проголошує своєю головною метою «помістити історію у міжнародний контекст» і порівнює Російську імперію з її чільними історичними суперниками – Австро-Угорчиною, Британською та Османською імперіями⁶⁴. Як і Каппелер, він прагне «розібратись у тому, чого вчить історія імперії спеціяліста з російської історії і який внесок русист може зробити у загальну історію імперій». Він визнає свій розрив з раніше панівною політично коректною парадигмою національної держави і застерігає від сприйняття його книжки як «апології імперії», усвідомлюючи, що «навіть спроба злагнути дилеми, котрі стояли перед імперією, і порівняти її здобутки, не будучи негативно упередженим до неї, з демократичним націоналізмом – викличе обурення, особливо коли таку спробу робить зловмисний нащадок аристократів й імперіялістів»⁶⁵. У центрі уваги Лівена – «вимоги міжнародної боротьби за владу, а також вимоги учасників європейської і, зрештою, світової системи наддержав», які, за його твердженням, були факторами «першорядної важливості в історії Росії». Він вважає, що «у центрі імперської дилеми епохи модерності» – конфлікт між зовнішньополітичною могутністю і «цивілізованим управлінням поліетнічним суспільством».

Лівен нагадує читачеві, що суть імперії полягає у концентрації влади і насамперед зовнішньополітичного впливу, тому він значно більшою мірою, ніж Каппелер чи інші спеціялісти, праці яких я згадував вище, звертається до дипломатичної та воєнної історії⁶⁶.

Годі дивуватися, що серед галузей нової російської та радянської історій, які тільки виграли від зростання уваги до імперії і від лібералізації дослідницької діяльності й полегшення доступу до архівних матеріалів, виявилася воєнна історія⁶⁷.

⁶² Див., наприклад: *Helene Carrere d'Encausse L'empire eclate. La revolte des nations en U.R.S.S.* Paris, 1978; *Robert Conquest, ed. The Last Empire: Nationality and the Soviet Future.* Stanford, 1986. Цікаво поглянути на польську реакцію з приводу зростання інтересу до трактування Росії/Радянського Союзу як імперії, див.: *Andrzej Nowak. Ab imperio: Nowe spojrzenia na historię Rosji // Przegląd wschodni* (2003) VIII:3 (31): 605–630.

⁶³ *Lieven D. Empire: The Russian Empire and Its Rivals.* London, 2000.

⁶⁴ Див.: *Karen Barkey and Mark von Hagen. After Empire: Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires.* Boulder, Colorado, 1997. *Teruyuki Hara and Kimitaka Matsuzato, eds. Empire and Society: New Approaches to Russian History.* Sapporo, Japan, 1997.

⁶⁵ Див. передмову. Лівен присвятив книжку своїм родичам (двоюрідним дідам і бабусі), які були «дітьми імперії та її жертвами».

⁶⁶ Така увага характерна для іншої книги Лівена: *Lieven D. Russia and the Origins of the First World War.* London, 1983.

⁶⁷ У своєму дуже кваліфікованому й сповненому глибоких думок огляді цієї галузі історії Брюс Менінг охарактеризував 1990-ті роки як період, «котрий не впадає в очі, але водночас заслуговує на увагу через розквіт наукової думки у сфері воєнної історії Росії та Радянського Союзу. Було здійснено прорив на нові позиції, усунено багато заборон, і сам предмет став

Воєнні історики суттєво долучилися до інтернаціоналізації історії, оскільки війни з природи є найбільш крайніми засобами міждержавних узаемодій. Війни часто призводили до радикального перекроєння кордонів і суспільств у результаті вторгнень, окупацій, евакуацій, мобілізацій і величезної кількості людських жертв⁶⁸. Відродження воєнної історії, вивчення війн та їх соціальних, економічних і культурних наслідків стало важливим складником критичного аналізу модерної держави загального добробуту (чи соціальної держави), утвореної у ХХ столітті. Три найважливіші війни (у класичному розумінні цього слова), що їх Російська (Радянська) держава вела протягом цього століття – російсько-японська, Перша світова і Друга світова – зумовили неминучість співробітництва російських істориків з їхніми колегами з Європи (як Східної, так і Західної), Японії та Північної Америки, що вилілось у проведення низки спільніх конференцій і семінарів. Ale навіть війни віддаленіших епох (Кавказька, Кримська, російсько-турецькі й війни проти Наполеона) знову привертують увагу дослідників, не в останнюй чергі внаслідок затяжної війни у Чечні і збройних конфліктів в інших регіонах Кавказу й Середньої Азії⁶⁹. Якщо Громадянська і Друга світова війна (остання в образі Великої Вітчизняної війни) були основними сюжетами радянської історіографії, то Перша світова війна практично канула у забуття⁷⁰. Проект вивчення історії Холодної війни є ще одним прикладом того, наскільки історичні дослідження вийшли за національні рамки (якщо порівнювати із серединою 1940-х рр.). З іншого боку, цей проект став результатом вільнішого доступу до архівів у Росії (а ще більшою мірою – в Східній Європі та інших країнах)⁷¹.

доступнішим». Див.: *Bruce W. Menning. A Decade Half-Full: Post-Cold War Studies in Russian and Soviet Military History // Kritika* 2 (2): 337–358, Spring 2001.

⁶⁸ З останніх праць такого плану слід згадати працю Пітера Гатрела, присвячену біженцям часів Першої світової війни: *Peter Gatrell. A Whole Empire Walking*. Bloomington, In., 1999; працю Александри Бахтуріної про російську окупацію Східної Галичини під час війни: *Бахтуріна А. Ю. Политика Российской Империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны*. Москва, 2000; та інші праці: *Новикова И. «Финская карта» в немецком пасьянсе: Германия и проблема независимости Фінляндії в годы Первої мирової войны*. СПб., 2002; *Norman Naimark. The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949*. Cambridge, 1995; *Amir Weiner. Making Sense of War: the Second World War and the fate of the Bolshevik Revolution*. Princeton, NJ., 2001; *Peter Holquist. Making War. Forging Revolution: Russia's Continuum of Crisis, 1914–1921*. Cambridge, Mass., 2002; *Joshua A. Sanborn. Drafting the Russian Nation: Military Conscription, Total War, and Mass Politics, 1905–1925*. DeKalb, 2003; *Eric Lohr. Nationalizing the Russian Empire: The Campaign against Enemy Aliens during World War I*. Cambridge, Mass., 2003; *David Schimmelpenninck van der Oye. Toward the Rising Sun: Russian Ideologies of Empire and the Path to War with Japan*. DeKalb, 2001.

⁶⁹ Щоб отримати уявлення про тенденції останнього часу, див. «Journal of Slavic Military Studies» (колишній «Journal of Soviet Military Studies»); радянський, а нині російський «Воєнно-історический журнал» і два новіших видання у цій галузі: «Военные архивы России» та «Родина».

⁷⁰ Див.: *Смирнов Н. (ред.). Россия и первая мировая война*. СПб., 1999 (у збірку ввійшли матеріали міжнародної конференції, що відбулася у Санкт-Петербурзі).

⁷¹ Представники цього нового напряму не тільки наполегливо добиваються розсекречення якомога більшої кількості документів із відповідних відомчих архівів, але й проводять регулярні конференції та публікують результати своїх досліджень. Див.: «Journal of Cold War Studies» та «The Cold War History Project Bulletin».

Історична література, що досліджує складні й часто суперечливі відносини між імперією, нацією та державною владою на терені Евразії, достатньо швидко вийшла на рівень зрілости й уже починає стимулювати нові дискусії між істориками. Але й вивчення двох інших феноменів – прикордоння й діаспор – практично не відстae. Програмні заяви, що їх зробило чимало істориків старшого покоління, було проілюстровано архівними дослідженнями, і власними, і їхніх молодших колег. Найамбіційнішу спробу переглянути поняття «Евразія», принаймні у тому, що стосується «Внутрішньої Евразії», у світлі геополітичних доктрин зробив Девід Кристіан. Він вважає, що «політична історія Внутрішньої Евразії визначила не тільки ритми самої Внутрішньої Евразії, але й усієї евразійської світ-системи». Кристіан нагадує читачеві, що Монгольська імперія є найбільшою імперією в історії людства і що історики надзвичайно мало знають про джерела її стабільності й могутності. Вводячи поняття «Внутрішня Евразія», Кристіан поміщує сюди території, які входили у 1990 році до складу СРСР, Монголію і, з деякими обмовками, Синьцзян. У своєму підході він особливо підкреслює роль екології, демографії та культурних узаємообмінів. «Якщо в евразійського материка і є єдина історія, то вона сформувалася з руху генів, товарів, ідей і хвороб через прикордоння Внутрішньої Евразії»⁷². А завершує Кристіан свою працю твердженням, що ХХ століття, з характерними для нього технологічними змінами, котрі стирають екологічні відмінності між Внутрішньою та Зовнішньою Евразією, може поставити крапку в існуванні «Внутрішньої Евразії» як суб'екта світової історії.

На противагу Кристіанові, Альфред Рибер виступає проти ідей німецької геополітичної школи і її англо-американських послідовників, намагаючись «ідентифікувати стійкі умови, властиві російському контекстові, які довго детермінували реєстр можливостей і обмежень для правлячої еліти і всієї маси населення та визначали характер їх узаємодії з іншими державами й народами». До списку добре відомих причин економічної відсталості Росії Рибер додає мультикультурність російського суспільства, його культурну маргінальність і проникність кордонів⁷³. Останній зі згаданих факторів надихнув Рибера на розробку концепції «фронтирних зон», що її вперше висунув Оуен Латимор. У статті, яка постала на основі цієї ідеї, Рибер висловлює тезу про те, що більшість континентальних конфліктів, збережених в анналах історії, розгорталися навколо цих нестабільних фронтирних зон⁷⁴. Зрештою, слід згадати історію Російської імперії за 1700–1917 рр. Джона Ледонна, який використав у своїй праці такий підзаголовок: «геополітика експансіонізму й стримування». Він визнає вплив на свої погляди Макіндра, Мегена, концепції «серцевинних зон» (core areas) Джоффрі Паркера й Латиморової парадигми «фронтира»⁷⁵.

⁷² Christian D. A History of Russia, Central Asia and Mongolia. Vol. 1: Inner Eurasia from Prehistory to the Mongol Empire. Oxford, 1998; див. також його програмні статті: The Case for «Big History» // Journal of World History. Vol. 2, № 2 (Fall 1991): 223–238; Inner Eurasia as a Unit of World History // Journal of World History. Vol. 5, № 2 (Fall 1994): 173–211.

⁷³ Rieber A. J. Persistent factors in Russian foreign policy: an interpretive essay // Hugh Ragsdale, ed. Imperial Russian Foreign Policy. Cambridge, 1993.

⁷⁴ Rieber A. J. The Comparative Ecology of Complex Frontiers (unpublished paper, Moscow, «Empires» conference). Незабаром має вийти книжка Рибера «Russia and Its Borderlands: The Cold War as Civil War».

⁷⁵ LeDonne J. The Russian Empire and the World, 1700–1917. The Geopolitics of Expansionism and Containment. New York-Oxford, 1997.

Однією з перших ластівок, що ознаменували відновлення інтересу до «окраїн» Росії, стала поява праць про російський «Орієнт», які частенько являють собою цілком творчі спроби перевірити життєздатність теорії Саїда на російському матеріалі⁷⁶. «Відкриття» російської та радянської етнографії, своєю чергою, привернуло увагу до Сибіру й російської глибинки, а також до відносин центрів до провінції та регіонів⁷⁷. Написані у цьому ключі праці дають уявлення про те, як центр намагався контролювати різноманітні окраїни й прикордонні зони. Водночас дедалі більше з'являється праць, у яких розглянуто вплив окраїн і прикордонних зон на центр. У фокусі уваги такого роду історичної літератури перебувають, головно, територія і простір, іх ідейне і фізичне завоювання, а подеколи й «успішна інтеграція» того чи іншого регіону в механізм імперії⁷⁸. На сьогодні вже склалися серйозні історіографічні традиції розгляду «західних окраїн» імперії⁷⁹, а також Далекого Сходу⁸⁰. Знову виник інтерес як до історії, так і до сучасного життя основного населення цих окраїн – козацтва, що його склали ті, хто втік від спроб імперського центру встановити контроль над ними, і яке протистояло інтеграції аж до найбезжалінішої ліквідації їх більшовиками⁸¹.

⁷⁶ Daniel Brower and Edward J. Lazzerini, eds. *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700–1917*. Bloomington, In., 1997. Robert P. Geraci. *Window on the East: National and Imperial Identities in Late Tsarist Russia*. Ithaca, 2001; Michael Khodarkovsky. *Where Two Worlds Meet: The Russian State and the Kalmyk Nomads, 1600–1771*. Ithaca, 1992; та його: *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500–1800*. Bloomington, In., 2002; Charles Robert Steinwedel. *Invisible Threads of Empire: State, Religion, and Ethnicity in Tsarist Bashkiria, 1773–1917*. Ph. D. dissertation, Columbia University, 1999, а також раніше згадувана праця Поля Верта.

⁷⁷ Yuri Slezkine. *Arctic Mirrors: Russia and the Small Peoples of the North*. Ithaca, 1994; Francine Hirsch. *Empire of Nations: Colonial Technologies and the Making of the Soviet Union, 1917–1939* (Ph. D. dissertation, Princeton University, 1998).

⁷⁸ Див. збірник статей російських істориків, у центрі їхньої уваги – проблеми простору й регіонів: *Пространство власти: исторический опыт России и вызовы современности*. Москва, 2001. Джейн Бербанк (Jane Burbank), Анатолій Ремнєв і я – співредактори англомовної збірки, присвяченої подібній тематиці: *Geographies of Empire: Ruling Russia, 1700–1930* (у друці).

⁷⁹ Edward C. Thaden. *Russia's Western Borderlands, 1710–1870*. Princeton, 1984; Theodore Weeks. *Nation and State in Late Imperial Russia: Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914*. DeKalb, 1996; T. Polvinen. *Imperial Borderland. Bobrikov and the Attempted Russification of Finland*. Durham, N.C., 1995; Kate Brown. *A Biography of No Place: From Ethnic Borderland to Soviet Heartland*. Cambridge, Mass., 2004. Не всі праці, присвячені історії окраїн чи прикордонних зон, містять у назві ці слова. Див.: Timothy Snyder. *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*. New Haven, 2003. Для спеціалістів з історії Польщі її колишні східні окраїни (*kresy*) також становлять інтерес, який вилився у виникнення власної багатої та сповненої дискусій історіографічної традиції.

⁸⁰ David Wolff. *To the Harbin Station: The Liberal Alternative in Russian Manchuria, 1898–1914*. Stanford, 1999; John J. Stephan. *Russian Far East: A History*. Stanford, CA, 1994.

⁸¹ Див.: Shane O'Rourke. *Warriors and Peasants: The Don Cossacks in Late Imperial Russia*. New York, 2000; щодо проблеми розкозачування див.: Peter Holquist. *To Count, to Extract, and to Exterminate: Population Statistics and Population politics in Late Imperial and Soviet Russia* // Terry Martin and Ron Suny, eds. *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*. New York, 2001. Pp. 111–144. Див. також ранішу роботу Роберта Макніла: *Robert McNeal. Tsar and Cossack, 1855–1914*. New York, 1987, а також деякі з останніх російських та українських студій.

Козацтво зазвичай не сприймають як діаспору, але якщо трактувати це означення ширше, то у нього можна включити мільйони людей, які перебували (незалежно від того, який історичний період ми розглядаємо) поза рамками соціальних структур, у які їх намагалася втиснути держава. Класичною діаспорою в російській і радянській історії залишаються євреї, дослідники яких написали одні з найблискучіших праць про множинні, гібридні та конфліктні ідентичності у поліетнічній імперії⁸². Сюди ж слід зарахувати впливові вірменські й татарські діаспори, які виконували функції торгової верстви у кількох імперіях. Прибалтійська німецька аристократія також служила імперії на всіх її територіях доти, поки на початку ХХ століття імперія не засумнівалася у її лояльності. Крім того, героями кількох монографій і збірників статей стали місіонери⁸³. Але всі ці спільноти відрізнялися від тих спільнот, що виникли в умовах евакуацій чи полону воєнного часу.

Нині історики активно пишуть саме про такі групи людей, які опиняються поза рамками визначених офіційною владою соціальних ніш, – біженці, військовополонені, потенційна «г'ята колона» (*enemus aliens*)⁸⁴. Проведені дослідження демонструють, що рівень мобільності населення імперій, і не тільки на окраїнах, був набагато вищим, ніж про це було прийнято думати в імперських столицях (і ніж могли уявити собі історики, які перебували у полоні уявлень, сформованих імперським центром). Доступ до місцевих архівних джерел (а не тільки до документації центральних бюрократичних установ) може рішуче змінити підхід історика. Історик не конче виявляє якесь ідеальне громадянське суспільство, а радше конгломерат спільнот, характеризованих більшою динамічністю й самоврядністю, ніж цього хотів би центр.

Опозиційна діасpora була головним викликом будь-якому імперському режимові, оскільки висувала альтернативи політичному й інтелектуальному устрою старого режиму – чи то Московське царство, імператорська Росія чи Радянський Союз. Кожен зі згаданих історичних режимів витрачав чималі ресурси на відстежування діяльності своїх сильних опонентів; ці останні, своєю чергою, були каналом, по якому здійснювався обмін ідеями між Європою та імперією у моменти найсильнішого неприйняття критики. Проте весь смисл діаспори полягає у тому, що вона залишає відкритою можливість перетину внутрішніх і зовнішніх кордонів імперії – різними способами і з різних мотивів – для кількох значущих спільнот поліетнічної імперії. Побічний сюжет тільки підкреслює поліетнічний характер імперії, розташованих у цій частині Евразії, але, окрім того, він висвітлює їх історичний зв'язок з іншими імперіями та державними утвореннями цієї території.

⁸² Прекрасний приклад ревізіоністського підходу до історії російських євреїв можна знайти в праці Бенджамена Натаанса: *Benjamin Nathans. Beyond the Pale: The Jewish Encounter with Late Imperial Russia*. Berkeley, 2002; див. також: *John Klier. Russia Gather its Jews. The Origins of the «Jewish Question» in Russia, 1772–1825*. DeKalb, 1986; його ж: *Imperial Russia's Jewish Question. 1855–1881*. Cambridge, 1995; *John Klier with Shlomo Labroza, eds. Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History*. Cambridge, 1992.

⁸³ З найостанніших праць: *Robert Geraci and Michael Khodarkovsky, eds. Of Religion and Empire: Missions, Conversion, and Tolerance in Tsarist Russia*. Ithaca, 2001.

⁸⁴ Див. раніше згадувані роботи: *Peter Gatrell. A Whole Empire Walking*; *Eric Lohr. Nationalizing the Russian Empire*; *Alon Rachamimov. POWs and the Great War: Captivity on the Eastern Front*. New York/Oxford, 2002.

І це також є складником евразійської антипарадигми у тому вигляді, в якому вона формується.

Словом, історіографія пострадянського світу створює умови для виникнення нових дискусій, корені яких сягають тривалої традиції вивчення російської та радянської історії. Більшість цих дискусій точиться на сторінках трьох близьких журналів: «*Kritika*», «*Ab Imperio*» і «*Nationalities Papers*». (Четвертий часопис, який з'явився після розпаду Радянського Союзу, – «*Вестник Евразии*»⁸⁵ – судячи з програмної статті редакції, найближче стоять до засновників «klassичного» евразійства, відводячи найважливіше місце статтям, присвяченим їхнім ідеям і спадщині, тоді як «*Kritika*» й «*Ab Imperio*» відкрито полемізують з деякими характеристиками, що їх приписують Евразії редактори «*Вестника Евразии*», і нагадують нам, що Евразія є предметом суперечок як з геополітичного, так і з термінологічного огляду). «*Kritika*» – англомовний міжнародний часопис, заснований у США взимку 2000 року. В назві використано русифіковану версію слова грецького походження, а підзаголовком є: «Дослідження з історії Росії та Евразії», тим самим часопис проголошує свою принадлежність до парадигми, яка формується. Звертаючися як до історії Росії, так і до історії Евразії, редактори-засновники, крім усього іншого, намагалися виявити певний простір між цими двома концептами й відкидали автоматичне ототожнення один з одним⁸⁶. «*Ab Imperio*», який базується в Казані, –

⁸⁵ Див. перший номер «незалежного наукового часопису» «*Вестник Евразии*», особливо – передовицю «До читачів». Я вдячний своїй колезі Елізабет Кридл Валкінєр за те, що вона звернула мою увагу на цей часопис. Часопис, який виходить від 1995 р., позиціонує себе як «міждисциплінарний і багатожанровий»; до його редакційної ради входять представники Росії, Казахстану, США й Великобританії. Часопис висвітлює розвиток таких дисциплін, як культурологія, історія, соціальна антропологія, соціологія та політологія. Відтак, часопис досліджує культурні й історичні корені концепції Евразії аж до «природних передумов», під якими маються на увазі передусім широкі території степів. Редактори часопису вважають, що ці передумови й масові міграції населення, можливі завдяки відкритості степів, породили «спільну історичну долю, спільні стійкі інтереси й подібну культуру». Попри ці подібності, Евразія вирізняється своїм «національним етнічним багатоманіттям». Її географічні кордони охоплюють територію колишнього СРСР (крім, мабуть, Прибалтики). Попри задеклароване прагнення редакції всіма силами утримувати авторів від апріорної apologії чи викривальних закидів супроти спільноти евразійського простору, журнал у цілому дотримується однієї важливої аксіоми: «історична Евразія існувала у минулому й безперечно існує в теперішньому». Цікаво, що інституційною базою часопису є Інститут сходознавства РАН.

⁸⁶ From the Editors // *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 1 (1): 3–4, Winter 2000. У другому номері члени редакційної колегії обґрунтували свій вибір підзаголовка («Дослідження з історії Росії та Евразії») цілою низкою мотивів: «географічні, історичні, методологічні й політичні», а також: «бурхливий розвиток досліджень імперій, прикордонні й неросійських етносів, які взаємодіяли на цьому просторі». Політичні інтереси, що лежали в основі вибору редакції, виявляються у полемічній і свого роду захисній позиції, що її вона посідає: «На нашу думку, не слід перешкоджати формуванню нового значення слова “Евразія” тільки для того, аби умиротворити новопосталі націоналізми у досліджуваному регіоні, особливо якщо у перехідний період вони пов’язані з термінологічним благочестям сучасної політкоректності». Редактори визнають, що термін «евразійський» є, головно, «дітищем» північноамериканських академічних кіл (*Kritika*. Vol. 1. № 2. Pp. 233–235), але мені відається, що він рівною мірою адекватний основній проблематиці «*Ab Imperio*», а за межами історичної дисципліни з ним працюють члени Асоціації Дослідження Національностей – міждисциплінарної, міжнародної організації, яка об’єднує дослідників різних поколінь, а також інші спеціалісти, котрі вивчають проблеми, що їх ми розглядали вище.

переважно російськомовний міжнародний часопис, чия назва походить від латинського виразу «від імперії». Часопис має такий самий «промовистий» підзаголовок: «Теорія та історія націоналізму й імперії на пострадянському просторі». Важливо відзначити, що хоча слово «Евразія» не використовується у назві, редактори значною мірою поділяють методологічні й інтелектуальні засновки своїх колег з часопису «Kritika»⁸⁷. Обидва часописи сповідують інтернаціоналізацію та оновлення науки, компаративний підхід і розгляд історичних проблем у міжнародному контексті, міждисциплінарність і подолання обмеженості національної історії шляхом інтеграції підходів медіевістики, історії раннього Нового часу і тривалих структур у загальноісторичну дискусію, аби протидіяти хронологічній короткозорості⁸⁸.

Надзвичайно швидко концепт «Евразія» як антипарадигма оформився у набір проблемних питань, які мають, по суті, міжпоколінневий характер. І часопис «Ab Imperio», і часопис «Kritika» заснували й редактують історики, чия кар'єра сьогодні йде вгору, – принаймні видавці американського часопису недавно отримали постійні професорські посади в університетах. Але у списку міжнародних за своїм складом редакційних рад обох часописів подибуємо імена спеціалістів середнього й старшого віку, а на сторінках номерів статті й рецензії цих маститих учених поміщують так само регулярно, як і роботи молодших авторів. Ще одним свідченням міжнародного й міжпоколінневого характеру нової історіографічної тенденції є недавно виданий збірник статей «Історіографія імперської Росії: Історична професія та написання історії у багатонаціональній державі»⁸⁹. Європейські, північноамериканські (вкупі з канадськими) й російські дослідники спільно аналізують російську імперську та національні історичні традиції, тему російського особливого шляху й винятковости, внесок діяспор та емігрантів в історичні знання про Росію, українську (а також інші неросійські) історичні школи⁹⁰. У завершальному нарисі патріярх «імперської історії» Марк Раєв⁹¹ перелічує різні проблеми, що їх свого часу ігнорували, приховували чи усували з розгляду через домінування державо-націоцентричних телеологічних парадигм. Сюди ввійшли такі проблеми, як багатонаціональність і мультикультурність імперії, місцеві й регіональні історичні

⁸⁷ Ab Imperio 2 (2000): 7. Програмна заява часопису застерігає від тлумачення концепту імперії як політичного лозунгу (хоча не всі редактори й автори, котрі співпрацюють з часописом, згодні з тим, що Росія може чи повинна відмовитися від свого імперського минулого). І все ж, пишуть редактори, «практично годі сумніватися в тому, що Російська імперія і її наступник – Радянський Союз – заслуговують на історичний аналіз, а також в тому, що імперська традиція відіграє важливу роль в історії Росії».

⁸⁸ Kritika. Volume 4, Number 4 (Fall 2000). P. 625. У четвертому номері редактори відповідають на звинувачення в російськоцентричності, котра проявляється в евразійській парадигмі, її захищають терпимий культурологічний підхід до «репрезентації багатоманіття».

⁸⁹ Thomas Sanders, ed. The Historiography of Imperial Russia: The Profession and Writing of History in a Multinational State. Armonk: New York and London, England, 1999.

⁹⁰ Збірник заслуговує на увагу, зокрема тому, що тут поміщено чотири розділи з української історіографії, три з них присвячено персоналіям, а один, що його написав Зенон Когут, подає загальний історіографічний огляд.

⁹¹ Марк Раєв має статус Bakhmeteff Professor Emeritus у сфері російських студій у Колумбійському університеті, див. його статтю, яка стала класичною: Raeff M. Patterns of Russian Imperial Policy Toward the Nationalities // Edward Allworth, ed. Soviet Nationality Problems. New York and London, 1972. Pp. 22–42.

студії, історія Росії через призму історії Церкви і релігії, середньовічна й масова традиційна культура, роль особистостей і мінливої людської поведінки; нефактологічні й альтернативні історії⁹².

Більшість цих тем, що їх Раєв справедливо охарактеризував як забуті чи змаргніалізовані в попередніх історичних дослідженнях, уже потрапили в поле зору нової історіографії, яку я заразовую до евразійської антипарадигми (хоча Раєв не використовує цього терміна й узагалі з сумнівом ставиться до використання парадигм істориками). Якщо він (і я) маємо рацію, значить, те, що ми раніше знали під назвою російської/радянської історії, не тільки по-новому позиціонує себе в різних підрозділах академічної історіографії, але і робить свій внесок у переосмислення зasadничих принципів і методологічних основ нашої дисципліни.

На завершення повторю, що евразійська антипарадигма не претендує на звання нової панівної парадигми, яка охоплює розвиток інших підходів чи формулювання інших питань. У тому вигляді, в якому я описав її вище, вона не містить багато з того, над чим сьогодні працюють і, можливо, працюватимуть історики Росії та Радянського Союзу. Поки що рано характеризувати ці тенденції як парадигму. Ще раз підкреслю, що використання терміна «Евразія» не піддає сумніву шансів будь-якої пострадянської держави ввійти до Європейського Союзу, НАТО, Азійських організацій чи їх концептуальних та ідейних еквівалентів. Радше, цей концепт покликаний означувати виникнення нових горизонтів історичного знання, нових рамок, тем і динаміки дослідження; він виступає запорукою «повернення» евразійського простору у світову історію після періоду ізоляції часів Холодної війни.

Mark von HAGEN

From Russia to Soviet Union to Eurasia

The author surveys key trends in the writing of history of the former Soviet-dominated region and attempts to situate that writing within broader trends in the historical discipline. He notes that many scholarly journals and other research organizations have adopted the term Eurasia, a designation laden with some past and present political controversy. How do the scholars who adhere to the new use of this term understand it? The author sees it not as a new paradigm, but, if anything, an anti-paradigm in several senses. First, the idea of Eurasia is meant to engage polemically with two major prior paradigms in the field, the static, essentialized Russia/Orient and the more dynamic but short-lived Soviet Union/Modernization. Second, today's historians who adopt the Eurasia designation contest the anti-modernist, illiberal and often imperialist geopolitical programs that characterized both classical interwar émigré Eurasianist thought and its contemporary legatees in the region. Much of the new historical writing has commonalities with sociocultural anthropology and postcolonial or transnational cultural studies, but it is also positioning itself in debates in world/global history.

⁹² Raeff M. Toward a New Paradigm? // The Historiography of Imperial Russia. Pp. 481–486; тут також виникає постколоніальний набір тем, пов'язаний із завданням віднайдення альтернативних історій і свідомими спробами «неправильного прочитання» усталених нарративів.